

УДК 811. 161. 2'0+811. 161. 2'28

Уляна ШТАНДЕНКО

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ПАМ'ЯТЦІ
«АКТИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ 1668 – 1740 РР.»**

У статті на матеріалі текстів староукраїнської рукописної пам'ятки «Акти Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» розглянуто фразеологічні конструкції середньонадніпрянського говору другої пол. XVII – поч. XVIII ст. Здійснено їх семантичний та стилістичний огляд. Наведений ілюстративний матеріал має неабияке значення для дослідження мовної автентики одного з найвпливовіших культурних центрів України зазначеного періоду.

Ключові слова: староукраїнська мова, рукописна пам'ятка, фразеологічні сполуки.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень проблеми історичної фразеології є особливо актуальними, адже без історії мови неможливо всебічно зрозуміти її сучасний стан. Важливим завданням української історичної фразеології є збирання і систематизація фразеологічних одиниць за пам'ятками староукраїнської писемності. Свого часу цим питанням присвятили свої праці Л. Батюк, Л. Бойчук, О. Суховій, А. Івченко, М. Капась-Романюк, І. Черевко та ін. Проте історична фразеологія досі залишається недостатньо вивченою, що зумовлено найперше недоступністю значної кількості писемних пам'яток, зокрема рукописних [5, 10]. Заповнити певною мірою цю прогалину покликана наша стаття, у якій представлено зібраний й опрацьований фразеологічний матеріал з важливої рукописної пам'ятки другої пол. XVII – поч. XVIII ст. «Актів Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр. (Т. I)».

Про актуальність та цінність рукописних документів, зокрема канцелярій з Лівобережної України, відзначалося неодноразово, адже у книзі зібрано тексти, що мають неабияке значення для вивчення історії українського народу та його мови. Досліджувана рукописна пам'ятка тривалий час була надбанням фонду І.Лазаревського, а сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ш. Ф I 55 256 (Лаз. 39₁).

У II пол. XVII ст., згідно з адміністративним поділом місто Полтава належало до магістратських міст, що користувалося правом самоуправління. Для вирішення певних справ не лише Полтави, а й навколишніх сіл, у ратуші засідали полковник, отаман городовий, вїйт, бурмистри та інші знані персони. Діловодством ратуші видав міський писар, який власноручно записував актові справи, що розбиралися міським судом.

Зазвичай писарі, зберігаючи традицію оформлення документів та використовуючи вирази й термінологію, характерні для канцелярського стилю та

тодішнього діловодства (це і постійна наявність формул початку та закінчення акта, структура викладу змісту позовів та свідчень), також у текстах Актів масово фіксували уснорозмовні елементи, які використовували позивачі у своєму мовленні і які мають неабияку цінність для дослідження староукраїнської ділової мови на усіх її рівнях.

Незважаючи на діловий стиль «Актів Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.», поряд із стандартними формами виявлено багатий матеріал живого мовлення. Звідси досить багате відображення фразеології місцевої говірки, адже у досліджуваній писемній пам'ятці зафіксовано значний пареміологічний матеріал, зокрема сталі словосполучення, порівняння, поодинокі фраземи, а іноді й прокльони. Найчастіше такі конструкції трапляються у текстах, що передають пряму мову (зазвичай це розповіді свідків, тобто живе розмовне мовлення).

Наприклад: *из се(з)о свѣта зи(й)шо(л)* «помер» (291 зв.);

Поти(м) Игнатиха, зостави(в)ши с'на Миколая Игнатовича, пре(ж)него ма(л)жонька плодъ, з(ъ)лиша того свѣта «помарла», *чинячи по своє(й) сме(р)ти его дѣдича* (170 зв.);

ѡ(т)цѣ мо(й) сла(в)ноѣ памяти Степа(н) Пта(ш)никъ, продавши кгру(н)тъ сво(й) вла(с)ни(й) ... вскорѣ свѣтъ пожежegna(в) «помер» (156);

Вару(й) Б'же на Ла(в)ре(н)тия ѡ(т) того побою сме(р)ти докона(т) «померти» (170);

мой ласкавиѣ п'нове, небоицкѣ рожоны(й) ѡ(т)цѣ нашѣ Гаврило Сара(н)да пре(д) кончиною живота своего «перед смертю» ... *мало що на нашу сторону з(ъ) ти(х) добръ лекговалъ* (113 зв.);

Я, Богданъ Перея(с)лаве(ц), ѡбивате(л) по(л)та(в)ски(й), будучы ѡ(т) Г'а Б'га хоробою навѣжжони(й) и видячи себе бли(ж)ше ю(ж) ко сме(р)ти, нежелю ку животу, а хотячи ро(з)порадити за живота, кому що маєтъ зо(с)тати (201);

же єму тотъ кгрунтъ отецъ его о(т)умерь «залишив у спадок» (364 зв.);

будучи-(с)мо лѣтъ недоро(с)лихъ «підлітки» (337);

же Грицко покълони(л)ся яко ѡ(т)цєви своєму и маєтъ не где и(н)де(й) ти(л)ко при Ивану Джеджелѣю до зросту своего бити «до повноліття» и *в по(с)луше(н)ствѣ зоставати* (52);

в лѣте(х) и в сѣдина(х) волосо(в) южъ дозрѣлиє «похилого віку» (337);

которий держит дочку мою «одружений з нею» (299);

А се(с)три ихъ ро(д)ниѣ, яко давно уже в станъ ма(л)же(н)ски(й) ѡ(т) оца випосажениѣ «одружені» (329 зв.);

за що Чале(н)ко, за те(н) сво(й) злы(й) учинокъ ... заслужи(л) бы собѣ ка(р)ности на го(р)лѣ втяте(м) ший «смертельного вироку» (176 зв.);

сказа(л) у вочи «прямо, відверто» (293);

на него пословица по(й)шла «про нього говорили» (293);

Стрѣльче(н)ко, памя(т)ни(к) заложивши справе(д)ливо(с)ти, яко судъ уважи(т) домовля(л)ся «чесно, по правді» (171);

Богдай же тобѣ, дя(д)ку, катъ бороду врѣза(в) (214 зв.);

зъ наущениа бѣсовского «не з власної волі» (249);

а що (с), п'нове, грѣхъ мо(й) тя(ж)ки(й) сме(р)телно. В насъ гнѣву не было,

ти(л)ко то в(ь) по(с)варѣ за хустину по(д)люю за дяво(л)скимъ наущенис(мъ) вдарил-е(мъ) зятя моє(з)[о] (216);

пр̣ те(л) Глобинъ, пошо(лъ), мовячи: бѣсъ васъ знаєть с признаками, и я не вѣдаю, хто тыє кле(й)на старие кле(й)ниль (184 зв.);

то(м) на тебе бреха(л), якъ песъ (340 зв.) та ін.

Наведені фразеологічні конструкції (стійкі вислови, усталені звороти та порівняння) у тексті досліджуваної пам'ятки створюють багате фразеологічне тло, питому джерельну базу для лінгвістичних студій. На староукраїнському мовному тлі фразеологія середньонаддніпрянського говору вирізняється своїми локальними особливостями, які є засобом індивідуалізації спільноти.

Відзначимо, що прагматична функція фразеологічних словосполучень полягає в їх здатності бути яскравим засобом впливу в акті комунікації. Уживання усталених словосполучень, перш за все, полягає у створенні більшої виразності контексту. Фразеологізми, ж відповідно, концентрують можливості мовної практики, яка містить багатий арсенал експресивних засобів, здатних на практиці реалізувати функції впливу на співрозмовника чи на читача.

Досліджуючи фразеологічні особливості «Актів Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.», не можемо оминати увагою також функціонування сакральної лексики в цій пам'ятці, а також використання мовцями у своєму мовленні сталих релігійних конструкцій, котрі є важливою частиною староукраїнського тексту другої пол. XVII – поч. XVIII ст. Упродовж багатьох століть духовність для українського народу завжди мала надзвичайно важливе значення. Проте, у виданнях актових документів, ратушних та підкоморних книг і грамот, що виходили друком у радянський період, науковці, зі зрозумілих причин, поряд з історичними дослідженнями різних рівнів української мови не здійснювали окремо огляду сакральних моделей.

Різноманітність таких конструкцій у текстах «Актів Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» можна частково продемонструвати на конкретних прикладах, що містять стійкі вислови (штампи та фразеологізми церковного походження), основними компонентами яких є сакралізм *Бог*.

Наприклад: якъ мя Бѣъ споможє (202 зв.), кгда Бѣъ споможє(т) (83); вару(й), Бѣже, (68 зв., 169 зв.); азаж ся Бѣа не боить (233 зв.); по(д) боязню Бѣжею повѣдѣвъ (187); єдно(з)[о] Бѣа боюся (88); поки мнѣ Бѣъ живота продо(л)жи(т) (83); хвала Бѣу, є(с)те-(м) здоровымъ (114 зв.); по(д) сумѣлене(мъ) и боязню Бѣжею вызналь (187а); Я, рабѣ Бѣжи(й) Само(й)ло Маджа(р), сотѣникъ староса(н)дѣжаро(в)ски(й) (271 зв.); грошѣ повине(н) буду ѡ(т)дати в семь року ꙗхпа-(м). Да(ст) Бѣъ дочека(т)и Свѣтъло(з)[о] Воскресєніа Хѣа (108); ... а якъ да(ст) Бѣъ соѡрудити все, якъ треба (44 зв.); у яки(й) часѣ Г(с)дѣ Бѣъ допу(с)тити мѣетъ (130 зв.); п ѣнове, бо(л)шими дарами Бѣжіми шафую (116); Я на Бѣа спустивши, а не нарушаючи костей небожчиковски(х) милого родича мого (234 зв.) та ін. Доречно вписані у контекст розповіді фрази релігійного змісту невимушено створюють в уявленні читача (слухача) елемент щирості та відвертості. А багатство фразеологічних одиниць дає змогу експресивно передати думку та правдиво відтворити певні ситуації людського життя.

Виявлені у пам'ятці словосполучки сакрального змісту відображають також християнські світоглядні позиції українців того часу, наприклад: *яко правдивому християнину* (361); *статечне в станѣ ма(л)женсько(м) по-християнську*

жити (249 зв.); *просимо в томъ skutечно(й) справедливости свято(й)* (247 зв.); *панове, по с̑то(й) правдѣ вамъ повѣдаємъ* (245 зв.); *признаємъ под сумлене(м) д̑ши нашо(й)* (253 зв.); *з неволѣ бѣсу(р)ма(н)ско(й) за помощю Б̑жию визволи(в)ишися* (350 зв.) та інші. Зазначимо, що переважна більшість зафіксованих у досліджуваній пам'ятці фразем цієї групи сьогодні активно побутує у вжитку, тобто збережена в сучасному мовленні.

Найчастіше фразеологізми з церковно-релігійної сфери зустрічаємо в текстах, що передають пряму мову: *а если би хто мѣ(л) то(т) мо(й) тестаментъ касовати, такови(й) да будетъ прокля(т) анафема розсудитъся зо мною предъ нелицемѣрни(м) судією* (258); *и грѣшная д̑ша розсуди(т)ся зо мною на второ(м) пришествій пре(д) Судією Нелицемѣ(р)ны(м)* (356); *д̑шу мою полекаю в руцѣ Г(с)ду Б̑зу* (130); *ѡ(т)даю д̑шу мою Г(с)ду Б̑зу* (114 зв.).

Варто зазначити, що виявлені у Актових текстах релігійні словосполучення не змінюють загальної стилістики речення чи основного спрямування документів, а навпаки доповнюють чи розширюють їх та надають тексту особливого колориту та правдивості сказаного. Вживання сталих виразів із сакральними елементами в офіційно-діловому стилі, на нашу думку, використовувалося не лише для особливого привернення уваги чи як свідчення віри мовців, а було спрямоване насамперед на те, щоб достовірніше зобразити конкретні події та ситуації, вирізнявши у такий спосіб їх з-поміж інших, та підтвердити юридичну вартість тексту.

Окремо хочемо звернути також увагу на виявлені в «Актах Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» сталі вирази та словосполучення, що характеризували в уявленні жителів міста Полтави та прилеглих сіл певні історичні події чи пов'язувалися з незвичними явищами природи. Серед таких можна виділити наступні конструкції: *з молодости лѣтъ мои(х) ... єще Москва и По(л)тави не брала, ѡ(т)цѣ мо(й) Ми(с)ко заня(л) собѣ много лѣса во(л)ного* (217); *єще я(к) По(л)тава засѣдала слободою* (187); *на поча(т)ку во(й)ни за небо(ж)чика Хме(л)ницько(г)о[о]* (73); *Погрѣ(б) тенѣ, ... в которо(м) я и ѡ(т) тата(р) крил-е(м)ся, як татаре по(д)бѣгали по(д) По(л)таву за па(н)ства за п̑на Соко(л)ско(г)о[о]* (120); *тенѣ ѡбло(г) три роки в Мѣзина пре(д) мѣнене(м) с̑лнца коси(в) я* (128); *косил-е(м) тую с̑ножа(т) ѡ мѣненю с̑лнца* (187 зв.).

Отже, досліджуючи тексти «Актив Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.», можемо зробити висновок, що станом на другу половину XVII – поч. XVIII ст. документи українських канцелярій поєднували в собі використання канцеляризмів та живих народнорозмовних елементів, які почасти проявлялися у використанні різного роду фразеологічних конструкцій, які привертають увагу аудиторії до різних сфер людського буття. Бачимо, що такі сполучення у розглянутій пам'ятці є різноманітними за структурою та стилістичним функціонуванням. Це зумовлено зі свого боку неабияким впливом книжної літературної традиції та яскравим впливом живомовної стихії.

Вважаємо, що подальше лінгвістичне дослідження цієї пам'ятки на всіх її рівнях прислужиться всебічному вивченню староукраїнської мови другої половини XVII – поч. XVIII ст.

Література

1. Акти Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр. (Т. I) // Зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського / Шифр Ф І 55 256 (Лаз. 39₁).
2. Капась-Романюк М.М. Стійкі дієслівні сполуки в українській діловій мові кінця XVI – XVII століть (семантика, структура, особливості функціонування): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 18 с.
3. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 233 с.
4. Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. // Мовознавство, 1992. – № 6. – С. 3–11.
5. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI – XVII ст.: семантика, структура, стиль. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 236 с.

Уляна Штанденко

**Фразеологические конструкции в староукраинской памяти
«Акты Полтавского полкового суда 1668 - 1740 гг.»**

В статье на материале текстов староукраинского рукописного памятника «Акты Полтавского полкового суда 1668 - 1740 гг.» рассмотрены фразеологические конструкции среднечерновицкого говора второй пол. XVII - нач. XVIII в. Осуществлено их семантический и стилистический обзор. Приведенный иллюстративный материал имеет большое значение для исследования языковой аутентичности одного из самых влиятельных культурных центров Украины указанного периода.

Ключевые слова: староукраинский язык, рукописный памятник, фразеологические соединения.

Uliana Shtandenko

**Phraseology compound in the old Ukrainian monument
"Acts of Poltava regimental court 1668 - 1740 years"**

In the article on the material of old Ukrainian manuscript "Acts of Poltava regimental court 1668 – 1740 years" reviewed phraseology compound of central ukrainian dialects of the second half of XVII - the beginning of XVIII centuries. Made their semantic and stylistic review. Reproduced illustrations is crucial to study the authentic language of one of the most influential cultural centers of Ukraine given period.

Keywords: the old Ukrainian language, handwritten manuscript, phraseological compound.